

Prof. Egidijus Aleksandravičius

**Recenzija Vyganto Vareikio darbui
“Holokausto prielaidos Lietuvoje. Antisemitizmas Lietuvoje XIX a. – XX a.
pirmojoje pusėje iki 1940 m. birželio 15 d.”**

Savo nuomone apie recenzavimui pateiktą straipsnį pabandyčiau pateikti keliais sluoksniais. Pirmiausiai išdėstysiu pačius bendriausius ir principinius dalykus, o po to pasistengsiu apžvelgti smulkesnius, gal redakcinius dalykus, kurie galėtų priklausyti nuo užsakovo intencijų, įsivaizduoto darbo krūvio, galimo ar siektino rezultato ir, galiausiai, nuo piniginių kontrakto sąlygų.

V.Vareikis užsibrėžė nedidelėje studijoje aprašyti labai ilgą, prieštarinę Lietuvos istorijos atkarpą, kuri vargiai galėtų būti vadinama vientisa epocha. Įvadinėse pastabose jis neapibrėžė atskirų periodų, kurie išvelgtini XIX – XX a. pirmos pusės istorijoje ir kurie iš tiesų pasižymėjo gana skirtingomis mentalinėmis savybėmis, nevienodais *savųjų* ir *svetimųjų* santykiais, pagaliau įvairiomis išorinėmis aplinkybėmis. Kitaip tariant, akademinis istorijos mokslo standartas reikalauja aptarti savo tyrinėjimo chronologines ribas. Aptariamo teksto atžvilgiu teigtina, kad to standarto nesilaikyta.

V.Vareikio tyrimas yra motyvuotas labai aiškiai: jis primygtinai žvelgia į pusantro šimtmečio Lietuvos žydų istoriją, kaip griežtai determinuotą slinktį Holokausto link. Logiška: kadangi Holokaustas įvyko, ir lietuvių dalyvavimas jame yra akivaizdus faktas, reiškia visa, kas buvo praeityje tiesiogiai vedė prie tragiškos pabaigos. Tačiau ne vieno tyrinėtojo jau pastebėta, kad negalima visiškai sutapatinti antisemitizmo ir Holokausto. Aptariamas tekstas nepaliekia galimybių istorinių alternatyvų svarstyboms. Istorijos mokslo požiūriu jis yra daugiau pragmatinis, negu probleminis. Recenzentas gi yra probleminio dėstymo šalininkas.

Prie įvadinių aptariamo teksto pastabų turėčiau pasakyti, kad pasigestina kiek rimtesnė istoriografijos apžvalga. Nors tiesiogiai antisemitizmas Lietuvoje nėra atskirai tyrinėtas ir aprašytas, tačiau darbų, patariančių lietuvių ir žydų santykius XIX – XX a., tikrai yra daugiau, negu (sprendžiant iš V.Vareikio teksto) autorius žino. Istorografinė dimensija būtų leidusi skaitančiajam aiškiau pamatyti ką ir kur naujo autorius įneša į problemos tyrimo aruodą. Paminėtina nedidelė, JAV lietuvių bendruomenės pastangomis nedidelių tiražu išleista studija *Setting the Record Straight. The Historical Perspective on Modern Lithuania and Its Minorities*. 1. Lithuanians and Jews, o taip pat kai kurios XIX a. Lietuvos socialiniams ir etniniams santykiams skirtos publikacijos.

Neabejotinai nauja yra V.Vareikio surinkta medžiaga apie antisemitines nuotaikas ir antisemitinius proveržius XX a. 3-4 deš. Jis nuosekliai peržiūrėjo Lietuvos valstybės archyvus, surankiojo įvairių represinių institucijų formuotas nuostatas, pasinaudojo tų institucijų surinktais duomenimis. Tai yra geras ir patikimas būdas aprašyti tai, kas nebuvo eksponuojama visuomenės gyvenimo paviršiuje. Autoriaus neblogai susipažinta ir su tarpukario Lietuvos periodika, surankioti straipsniai ir straipsneliai, kurie iš tiesų padeda susidaryti rimtą vaizdą apie viešumoje reiškiamas nuotaikas, formuojamą lietuvių požiūrį į žydus. Visa tai sudaro neabejotiną V.Vareikio rašinio vertę.

Iš to, kaip buvo analizuojamas antisemitizmas I-osios Respublikos laikotarpyje, kyla prielaida, jo V.Vareikis dar neišnaudojo visų savo galimybių, turimo medžiagos ir patirties. Regis, kad jis būtų pajėgus aiškiau atskirti Lietuvos valdžios pozicijas į

žydus ir antisemitizmą klausimą nuo “vidutinių” lietuvių arba platesnių sluoksnių antisemitinių nuotaikų bylos. Šiuo rakursu perkratyti faktus tikrai yra verta, bet aptariamame tekste tai nepadaryta.

Labai panašiai galima pasakyti ir apie galimybę (jei ne būtinybę) atskirti “plebėjišką” lietuviško antisemitizmo sluoksnį nuo ideologinio – tad ir inteligentiškojo lygmens. Negalima visko maišyti vienu šaukštu, nebandant komplikuooto reiškinių išlukštenti dalį po dalies, problemą po problemos. Autoriaus pateikta medžiaga ir jos interpretacijos versija yra gan įtikinama elementaraus, liaudiško lygio atveju. Tačiau paėmus rimtai teorinį prieškarį antisemitizmo lygį, ryškėja kiek didesnis nepakantumas. Su labiau sofistikuotomis teorinėmis problemomis V.Vareikis susidoroja kiek sunkiau, negu su aukščiau išdėstytais klausimais. Tikrai pravartu buvo integruoti į tekstą gana vaisingą diskusiją, išsėtęsusią per kleis praėjusiais metais *Akiračiuose* publikuotus K.Skrupskelio, L.Mockūno, ir L.Donskio straipsnius apie organizuotojų katalikų bei Lietuvių aktyvistų fronto pažiūras.

Silpniausiai autoriaus pasirengta XIX a. Lietuvos visuomenės ir valstiečių požiūriui į savuosius ir svetimuosius atskleisti. Nieko nėra apie Lietuvos bajorijos, savo pažiūras daugiau reiškusių lenkų kalba, pozicijos kitimą. Medžiagos tikrai yra (pavyzdžiui žiūr. S.Moravskio memuarus). Kartais net kyla įspūdis, jog apie anuos laikus, pažymėtus Rusijos represinės politikos, prievartinės žydų (ir lietuvių, kaip Rusijos tautinės mažumos) integracijos pastangomis, V.Vareikis rašo daugiau pasiremdamas apžvalginėmis angliškosiomis publikacijomis, negu lietuvių, lenkų ir rusų autorių darbais. Iš čia keistas polinkis istorinius terminus (ne istoriografinius) papildomai nurodyti angliškai, o ne ta kalba, kurioje jie atsirado. Pavyzdžiai: “sėslumo zona” ir p. 1 arba “Kahalų taryba” iš p. 18.

Žinoma, dar daug XIX a. Lietuvos istorijos puslapių lieka neperskaityta, tačiau šiaip ar taip lietuvių tautos atgimimo ir modernizacijos laikmetis susilaukia gana daug tyrinėtojų dėmesio. Tai ignoruojant, rizikuojama pačiam užsisklęsti provizorinio rašymo rėmuose.

Ir dar viena bendra savybė. Autorius, tipingai daugumai panašiomis problemomis rašiusių autorių, ieškodamas lietuviško antisemitizmo priežasčių, nemato reikalo gilintis į litvakų gyvenimos ir elgsenos bruožus, kaip į vieną, kad ir ne pačią svarbiausią, nesusikalbėjimo prielaidą.

Dabar keletas smulkesnių dalykų, epizodinių teiginių, kuriems norisi prieštarauti, ginčyti arba reikalauti paaiškinimų.

- Abejotinas teiginys, kad lietuvių – žydų santykių raidą nusako “tarpusavio nutolimas, sustiprėjęs tarpukario Lietuvoje (1918 – 1940)..”. (p.1) Manychiau, jog yra labiau tikėtina, kad pilietinė integracija kaip tik sustiprėjo tuo metu.
- Jau susiformavo lietuvių istoriografijoje *maskilių*, o ne *maskilim* terminas. Beje, apie tuos dalykus ir specialiai apie Chaimą (ne *Haimą*, kaip V.vareikio tekste) iš Voločino yra puiki Larisos Lempertienės disertacija, neseniai apginta VU.
- Reiktų griežčiau ir apibrėžčiau elgtis su kategorijomis: *Emancipacija, integracija, antisemitizmas, antijudaizmas (antijudėjiniai įsitikinimai)*.
- P. 6-7 vardijami visokie antisemitiniai pamfletai, bet neužsimenama apie lietuviškai anuomet paskelbtus vadinamuosius *Siono išminčių protokolus...*
- P. 10 reiktų ilgai įrodinėti lietuviško nacionalizmo siekį, kuris, anot V.Vareikio buvo “maksimalus tautinės teritorijos išplėtimas..”, “*Didžiosios Lietuvos sukūrimas...*”. Man asmeniškai tai atrodo lengvapėdiški teiginiai, išvesti iš nekorektiškų istorinių paralelių.

- P. 13 1915 m. rusų valdžia prievarta evakuavo iš Lietuvos ne tik žydus... Ne tautybė tuomet lėmė šį veiksmą.
- P. 16 apie kalbinius santykius Kauno miesto taryboje V.Vareikis turėtų pasiskaityti A.Morkūnaitės straipsnyje, paskelbtame *Kauno istorijos metraštyje*, t.2.
- Viskas kas kritiškai atsiliepia apie žydus, siejama su antisemitizmu... Yra gan ydinga generalizacijos, tiesmuko apibendrinimo tendencija. Kažin ar viskas sietina antisemitizmu.
- Ar kalbėjimas apie dalies žydų prielankumą komunizmui ir tuo pačiu minėjimas apkalbų, kad žydai yra *kapitalistai, išnaudotojai*, dvelkia tuo pačiu antisemitizmu? Regis, viskas buvo žymiai sudėtingiau...
- P. 22 “*dešinysis katalicizmas*”... (be komentarų).
- P. 27 visai identiškai skamba “*daugumas Lietuvos žydų nebuvo komunistai...*”. (jei turima omenyje partija).
- Išvados ne visai išplaukia iš teksto esmės ir teksto nuotakos. (plg. Išvadą Nr.4).

Baigdamas savo recenziją, norėčiau patikinti, kad V.Vareikis neabejotinai įdėjo daug pastangų tirti lietuviškojo antisemitizmo vingius. Jo tekstas yra prasmingas mokslinis straipsnis, kuris atidengia aktualius netolimos praeities puslapius, provokuoja diskusijas ir tolesnių tyrinėjimą poreikį.